

Samenvatting dissertatie

Unterwegs zu einer Fernsehgemeinde - Erfahrung von Kirche durch Gottesdienstübertragungen¹

Onderweg naar een televisiegemeenschap – Kerkervaring door TV-uitzendingen van de eucharistie

Martin K. J. Gertler

Aanleiding tot dit onderzoek was de lezing van schriftelijke reacties van kijkers en luisteraars naar afloop van eucharistievieringen, die op Duitsland-2 (ZDF) werden uitgezonden. Deze rechtstreekse uitzendingen vinden al sedert 22 jaren plaats en bereiken inmiddels bijna één miljoen mensen. De brieven – zo'n twee- à driehonderd per uitzending - werden verzameld door de Katholische Fernseharbeit in Mainz en tonen aan, dat het zogenaamde 'publiek' uit een groep gemotiveerde mensen bestaat, die thuis op hun manier de liturgie actief meevieren. Deze constatering was nogal algemeen en leidde mij naar de vraag of er bij deze groep kijkers eventueel sprake is van ervaring van kerk naar aanleiding van de eucharistieviering op de beeldbuis. Met betrekking tot het onderzoek werd de vraag geformuleerd: "Leidt meedoen, deelnemen aan de eucharistieviering via het medium televisie tot ervaring van kerk?" De reacties van het publiek zelf wekten het vermoeden, dat er door de praktijk van de regelmatige uitzendingen een nieuw soort gemeente - wellicht een soort "parochiegemeenschap" - ontstaat.

Het onderzoek beoogt door aanwending van wetenschappelijke methoden een antwoord te geven op de onderzoeksvraag en is uitgevoerd in drie fasen. Fase 1 bestond in de beschrijving van het project liturgieuitzendingen op televisie: het ontstaan, de geschiedenis, de actuele ontwikkelingen, waarbij ook aandacht werd geschonken aan het omroepbestuur van de KRO in Nederland, omdat zijn concept in de planningsstijd betrekkelijk veel invloed heeft uitgeoefend op het Duitse model. In dit verband wordt verslag gedaan van de praktisch-theologische discussie in de vijftiger en tachtiger jaren over de mogelijkheid en wenselijkheid van het uitzenden van liturgievieringen - in het bijzonder eucharistievieringen - op de televisie (Hoofdstuk 1). Deze discussie kan opgehangen worden aan twee zwaartepunten. In de jaren vijftig hield men zich bezig met thema's als de arcandiscipline, was men bezorgd over een vastgestelde en toenemende profanisering en schending van het mysterie, terwijl toen ook al de vraag naar een mogelijke participatie van de kijkers

¹Keulen: KIM, 1998, 230 p.; ISBN 3-9806195-7-5.

Promotie op 16 maart 1999, Katholieke Universiteit Nijmegen.

opkwam, die in discussie werd gebracht door Semmelroth. Tegenstanders van de uitzendingen waren Guardini, Kahlefeld, Leist, Münster en Karl Rahner. De tweede discussie-fase was gekenmerkt door een meer communicatiewetenschappelijke benadering en soms ook wel door psychologische beoordelingen. Dit was de tijd dat men in de theologie steeds meer interdisciplinair begon te werken. De liturgist Meyer en de pastoraaltheoloog Schuster argumenteerden tegen de toenemende zendtijd voor eucharistie op tv, terwijl andere liturgiewetenschappers zoals Büsse niet van mening waren dat liturgie en het uitzenden daarvan in een serieus conflict behoefden te raken. In deze jaren was trouwens ook in een andere context een schrijven van de Romeinse congregatie voor het geloof gepubliceerd waarin gesteld werd dat mensen, die onvrijwillig niet rechtstreeks aan een viering kunnen deelnemen, terwijl zij dit eigenlijk wilden en om zich zo met de kerk te verbinden, wordt toegezegd dat zij ook zonder lijfelijk erbij te zijn de vruchten van het sacrament ontvangen. Ook in de jaren negentig kwam in Duitsland de principiële discussie nog eens op tafel toen Metz met het argument van de arcandiscipline en met het verwijt van de ontwaardering van het gebeuren de uitzendingen van eucharistie op tv fel afwees.

Fase 2 van het onderzoek werd besteed aan de systematische verwerking van theologische en communicatiewetenschappelijke studies, voorzover zij het terrein van het onderzoek betreffen. Bij de keuze van wetenschappelijke literatuur ben ik doelgericht selectief te werk gegaan. Op de eerste plaats wordt het concept communicatie in het perspectief van zowel liturgie als televisie behandeld, zoals ze vorm aanneemt bij de respectievelijke deelnemenden (Hoofdstuk 2). Op de tweede plaats wordt ingegaan op twee concepten, die centraal staan in de theologische literatuur over de eucharistie: de sacramentele tegenwoordigheid van de Heer in het eucharistisch handelen van de gemeente en de participatie van de deelnemenden aan deze sacramentele tegenwoordigheid. De problematiek wordt toegespitst op de actieve betrokkenheid van kijkers bij de liturgische handeling die uitgezonden wordt (Hoofdstuk 3). Op de derde plaats worden de begrippen gemeente en kerk bestudeerd, voorzover het vieren van de eucharistie niet alleen een handelen van een priester en de gemeente is, maar ook strekt tot wording van de gemeente. Bijzondere aandacht gaat uit naar de relatie van de plaatselijke gemeente met de grote kerkgemeenschap en naar ontwikkelingen die plaatsvinden op het niveau van de begripvorming omtrent de plaatselijke gemeente zelf (Hoofdstuk 4).

Het literatuuronderzoek van fase 2 werd zo voltrokken, dat het systematisch resulteerde in vraagstellingen, die als richtinggevend konden gelden voor empirisch onderzoek. Daarbij kwamen als vragen naar voren, of er misschien een verband zou kunnen bestaan tussen bepaalde recipiëntenkenmerken en het fenomeen dat de kijkers blijkbaar ervaring van gemeenschap en kerk opdoen als ze thuis de diensten op tv volgen.

Fase 3 bestond uit het opzetten, het uitvoeren en het rapporteren van het empirisch-theologisch onderzoek naar de schriftelijke reacties van 250 kijkers

van eucharistieuitzendingen van de ZDF. Er diende een categorieënsysteem ontwikkeld te worden, dat informatie zou verschaffen over het profiel en de positiebepalingen van de 250 mensen, die spontaan reageerden op de liturgische uitzendingen. De toepassing van de kwantitatieve inhoudsanalyse leverde gegevens op, die geanalyseerd en geïnterpreteerd werden met betrekking tot de onderzoeksvraag. Met het oog op het empirisch materiaal werd deze nader geformuleerd: "Treedt kerkervaring in de brieven van recipiënten wel of niet in combinatie met bepaalde recipiëntkenmerken op?" Uit het concept van het ZDF en de Katholische Fernseharbeit kon worden afgeleid dat ze de dienstuitzendingen verzorgen voor met name bejaarden en zieken, waardoor de vraag ontstond naar een verband tussen ziek zijn en ervaring van kerk naar aanleiding van de uitzendingen. Andere aspecten die werden bevraagd in relatie met de ervaring van kerk: het katholiek zijn van de kijker, het regelmatig recipiëren van de uitzendingen, het opkomen van biografisch voor de kijker relevante thema's in de context van de uitzending, de affectieve betrokkenheid in de context van de uitzending, de intentionele en actieve deelname tijdens de uitzending. We vroegen verder naar positieve effecten en de behoeftes aan een pastorale begeleiding ná de uitzendingen.

Het onderzoek toont nu aan, dat er op basis van het materiaal, de 250 correspondenties, empirisch geen verband bestaat tussen ervaring van kerk en geslacht, tussen ervaring van kerk en gezondheidstoestand, tussen ervaring van kerk en behoefte aan pastorale begeleiding. Enig verband wordt aangetroffen tussen ervaring van kerk en de thematische relevantie, de effecten van en het deelnemen aan de uitzendingen. Een duidelijk verband kon gemeten worden tussen ervaring van kerk en de kerkelijkheid van de kijker, diens affectieve betrokkenheid en kijkfrequentie, waarbij de kijkfrequentie tenslotte na het doorvoeren van multivariante analyses onder de gehanteerde variabelen de hoogste betekenis met betrekking tot ervaring van kerk bleek te hebben (Hoofdstuk 5).

De studie wordt afgerond met een evaluatie van het project en in het verlengde hiervan met een 'inference', een toepassing op het concept en de realisatie van de uitzendingen zelf (Hoofdstuk 6.)

In feite put het onderzoek zijn kracht uit twee polen. De theologische verankering is te vinden in de liturgiewetenschap, omdat uitgegaan wordt van een liturgisch en dus communicatief gebeuren, en vanuit dit perspectief werd dan ook de geraadpleegde literatuur gekozen. En de tweede pool is de empirie, die van het begin af aan als een filter voor de literatuurstudies en reflecties werkte. Want het was door het hele proces heen de bedoeling, en dan wel in een letterlijke zin de bedoeling, tot categorieën en meetinstrumenten te komen, om hetgeen door reflecties van theologische posities geconcludeerd kon worden, met de inhoudsanalyse van de brieven te kunnen confronteren.

Wat mettertijd steeds meer aandacht heeft geëisd in deze studie, is de vraag naar 'de' werkelijkheid. Aan de kant van de kijkers is er één realiteit - de huiskamer of het ziekenbed, alleen of met anderen samen -, in de kerk vanwaar

de dienst uitgezonden word, is er eveneens een eigen werkelijkheid. Op beide plaatsen blijken tegenwoordigheid en gemeenschap ervaarbaar te zijn. Theoretisch werd er echter gesteld dat men als kijker het allemaal niet écht, niet werkelijk zou kunnen ervaren. Door het serieus nemen van beide realiteiten - voorwaarde voor het empirisch onderzoek - brengt deze studie een constructivistisch perspectief in deze discussie in. Dit laatste is overigens onvermijdelijk, indien een mediagebeuren onderzocht wordt. Het construeren van voorstellingen van de werkelijkheid gebeurt immers niet alleen maar individueel: het is een proces van mensen met elkaar. Ook de liturgie-uitzendingen op tv zélf worden tot onderwerp van communicatie, zowel op wetenschappelijk niveau, als ook voor de erbij betrokkenen.